

Tekst 1 In jouw schoenen, in mijn hoofd

Hoe verhouden literatuur en empathie zich tot elkaar?

(1) Het Londense kunstinitiatief Empathy Museum zette enkele jaren geleden een project op met als titel *A Mile in My Shoes*,¹⁾ onder leiding van kunstenaar-curator Clare Patey. In een container, omgebouwd tot een schoenenwinkel of een soort van interactieve schoenendoos, konden bezoekers hun eigen schoenen inruilen voor die van een bekende of onbekende medemens. Dat kon schoeisel zijn van een kankerpatiënt, een chirurg, een dakloze, een imam, een vluchteling, of nog iemand anders. Daarna zetten ze een koptelefoon op en konden ze het verhaal van die persoon beluisteren en – dat was vooral de bedoeling – zich inleven. De mobiele schoenenwinkel ging de wereld rond en werd na Londen onder meer nog opgesteld in Riga, Melbourne, São Paulo, Porto, Montréal, Stockholm en Den Haag. Er werden steeds nieuwe verhalen opgenomen en aan de verzameling toegevoegd.

(2) De gedachte achter het project is niet nieuw: we leven in een gepolariseerde, conflictrijke en hyperindividualistische samenleving die nood heeft aan het weerwerk van humaniteit, solidariteit en empathie. *A Mile in My Shoes* illustreert het geloof dat zich inleven, waartoe de mens blijkbaar biologisch is uitgerust, gestimuleerd en getraind kan worden.

(3) Kunst – die sowieso inleving vraagt – kan daarbij helpen, en velen zien vooral literatuur als een geschikt experimenteerterrein daarvoor. De

Amerikaanse filosoof Martha Nussbaum en psychologen als Steven Pinker en Martin Hoffman zijn bovendien van mening dat het menselijke vermogen om zich in de ander in te leven onze morele gevoeligheid en onze sociale vaardigheden tout court verhoogt.

(4) En wie erin slaagt om het perspectief van de ander in te nemen, is eveneens in staat om zijn eigen perspectief kritisch te bekijken en te herzien. Kortom, door boeken te lezen word je empathischer. Wie empathie kan opbrengen, wordt een beter mens.

(5) Dit veronderstelde effect van het lezen van boeken op het vermogen om empathie te tonen of, ruimer, om moreel te handelen, tref je aan in zowat elk recent rapport over leesbevordering: lezen als “onontbeerlijke oefening voor de geest”. Literatuur wordt gezien als een safe space²⁾ voor emotionele exercities, omdat er geen reële actie van de lezer wordt verwacht of hoeft te worden gevreesd.

(6) Naast de loftuitingen over de effecten van empathie klinken er ook herhaaldelijk waarschuwingen tegen de ‘empathiegolf’ en de oproepen tot een ‘empathierevolutie’. Als ieder zich in de ander zou inleven en met hem of haar zou meevoelen, zou dit niet noodzakelijkerwijs uitmonden in een betere maatschappij.

(7) Dat een empathische ingesteldheid vooral gericht is op wie ons het naaste staat – familieleden, vrienden of al wie op ons lijkt – maakt die

juist bijzonder ongeschikt als kompas voor politiek beleid. Empathische
85 gevoelens zijn bovendien beperkt in duur, ze komen intuïtief tot stand en kunnen snel in hun tegendeel omslaan: woede en wraak.

(8) Ook wanneer het over literatuur gaat, zijn er wel wat vraagtekens te plaatsen bij de positieve inschatting van de invloed die lezen zou hebben op ons empathische vermogen. In de eerste plaats is het bijzonder moeilijk
95 om empirisch onderzoek uit te voeren naar het effect van lezen, laat staan naar het effect op de empathische reacties van lezers. Dergelijk onderzoek gebeurt doorgaans met vragenlijsten, waarbij de ondervraagden mogelijk meer gewenste dan reële antwoorden geven.

(9) Een vraag naar empathie voor een bepaald personage kan intiem
105 overkomen. Hoe kun je controleren of het wel klopt wat een lezer beweert en of hij zijn eigen empathische gedrag wel goed inschat? En zou het niet net zo goed kunnen dat je niet
110 door literatuur te lezen empathischer wordt, maar dat van nature empathische mensen intensiever en beter lezen?

(10) Wat in vele beschouwingen en
115 onderzoeken ook zelden aandacht krijgt, is het literaire genre. Over welk soort van boeken gaat het eigenlijk? Wekken hoogstaande literaire boeken, canonwerken, gemakkelijker
120 of minder gemakkelijk empathie op dan pageturners? Geldt dit evenzeer voor poëzie als voor proza? Moeten we niet vrezen voor negatieve effecten bij moreel verwerpelijke boeken?
125 Is uiteindelijk de nadruk op het empathische effect van lezen misschien niet meer dan een truc om de vele projecten tot leesbevordering gefinancierd te krijgen, en simpelweg

130 wishful thinking?

(11) Boeken doen het niet in hun eentje, schreef literatuurwetenschapper en empathieonderzoeker Suzanne Keen. De rol van leraren,
135 ouders, vrienden of bibliothecarissen kan even belangrijk zijn als het boek zelf. Uit de explosie aan leesclubs in de Lage Landen kunnen we misschien ook afleiden dat een gedeelde
140 leeservaring even belangrijk is als het gelezen boek.

(12) Ten slotte is er nog de ethische problematiek van het empathisch lezen, iets waar de Joods-Italiaanse
145 auteur Primo Levi voor waarschuwde. Wie onderwijs over de Holocaust richt op empathisch engagement en identificatie, loopt het gevaar die gebeurtenissen en ervaringen te
150 normaliseren en te trivialisieren.

(13) Dan stapt een lezer niet in de schoenen van iemand anders, maar stelt hij die iemand anders in zijn eigen schoenen, gaat hij uit van zijn
155 eigen ervaringen. Hongerlijden in een kamp met de dood voor ogen is iets geheel anders dan rondlopen met een lege maag, een ervaring die iedereen weleens heeft gehad.

160 **(14)** Een dergelijke “empathiserende” lectuur vindt Levi immoreel.

Misschien is literatuur wel het meest ethisch wanneer ze ons confronteert met de paradoxen en de complexiteit
165 van het leven, en niet wanneer ze een beroep doet op onze empathie en compassie.

(15) Ook in de Nederlandstalige literatuurkritiek is er tegenwoordig
170 veel aandacht voor empathie. Voor wie het graag in cijfers heeft: in de laatste tien jaar komen de woorden empathie of empathisch in Nederlandstalige recensies over literatuur
175 gemiddeld zeven tot tien keer zo vaak voor als in de jaren daarvoor

(gebaseerd op de databank LiteRom).

180 **(16)** Men zou dit terzijde kunnen
schuiven als een modiefenomeen,
een nieuw woord voor een eeuwoude
vanzelfsprekendheid. “Er zou waar-
schijnlijk geen fictie bestaan als we
niet het vermogen hadden om ons in
185 te beelden hoe het voelt om iemand
anders te zijn of ons in andermans
situatie te bevinden”, schreef de
Duits-Amerikaanse literatuurweten-
schapper Fritz Breithaupt.

190 **(17)** Uitspraken over empathie in
recensies en interviews blijken
verschillende ladingen te dekken. We
gaan er gewoonlijk van uit dat
empathie een fenomeen is dat zich
195 voordoet bij de lezer die met een
personage meevoelt. Maar empathie
speelt evenzeer aan de auteurszijde.

(18) Schrijvers willen hun verhaal op
zo’n manier presenteren dat de lezer
200 erin meegaat. Omdat empathisch
engagement aan de kant van de
lezer altijd voor een deel subjectief
is, bestaat er kans op “inaccurate
empathie”. Laura Broekhuysen toont
205 zich bewust van dit probleem in haar
boek *Flessenpost uit Reykjavik*
(2019): “het gaat er bij de depressie
van mijn personage niet om of ik die
voel, of zelfs maar navoel, het gaat
210 erom dat ik haar in beeld kan
brengen, dat ik een tekst maak waar-
door de lezer zich kan inleven.
Schrijven is niet zozeer je inleven in
je personage als wel je inleven in je
215 lezer. Het personage is degene in
wie lezer en schrijver samenkomen,
een en dezelfde zijn.”

(19) Interessanter nog dan de voor-
gaande opmerkingen zijn de romans
220 die het fenomeen “moeilijke
empathie” aan de orde stellen,
waarbij ervaringen en opvattingen
van personage en lezer ver uit elkaar

liggen. Makkelijke empathie gaat uit
225 naar situaties die ons vertrouwd zijn
of naar wie in de algemene opinie
onze empathie het meest verdient:
vluchtelingen, kinderen, slachtoffers,
al wie negatieve ervaringen heeft
230 meegemaakt.

(20) In het geval van moeilijke
empathie kan een verhaal de lezer
over morele grenzen heen proberen
te trekken, in verhalen die “mee-
235 dogenloos en overrompend (...)
betoverend en afschuwwekkend” zijn,
zoals de Librisjury het formuleerde in
haar rapport over *Mijn lieve
gunsteling* (2020) van Lucas
240 Rijnveld. Rijnvelds verhaal over de
negenenveertigjarige veearts die het
hele boek lang als enige aan het
woord komt met zijn obsessionele
verlangen naar een veertienjarig
245 meisje, roept tegelijk weerzin maar
ook een zeker begrip op, al zullen
weinig lezers echt “empathiseren”
met dit personage. “Weerstand en
walging mogen er zijn, maar niet
250 alléén. De veearts is geen banale
personificatie van het kwaad. Hij is
juist heel menselijk. Je leert zijn
wanen en angsten kennen”, aldus de
auteur.

255 **(21)** Het doel van zulke boeken is
niet zozeer om – zoals bij literatuur
met makkelijke empathie – de lezer
de gevoelens te laten delen, maar
om een zeker begrip op te wekken of
260 inzicht te bieden in stuitende
handelswijzen. Vaak komt er in het
leesproces een dubbel perspectief
naar voren, zodat de lezer de dader
niet alleen meer als dader, maar ook
265 als slachtoffer gaat zien.

(22) Als we nu toch aannemen dat
het lezen van literaire fictie op de een
of andere manier het begrip voor de
ander bevordert, dan nog blijft het
270 onduidelijk welke aspecten daarvoor

verantwoordelijk zijn en hoe dat
precies in zijn werk gaat. Soms lees
je dat vooral ik-verhalen of beschrij-
vingen van innerlijke gedachten of
275 een realistische stijl voor empathie
zouden zorgen, maar net zo vaak
wordt ook het omgekeerde beweerd.
(23) Het onderzoek naar de
empathische effecten van lezen staat
280 nog in de kinderschoenen. De
hypotheses waar onderzoekers van
uitgaan, staan soms lijnrecht tegen-
over elkaar. Sommigen veronder-
stellen dat toegankelijke teksten in
285 een realistische stijl het makkelijkst
empathie opwekken. Anderen gaan
uit van hypotheses die veel lezers
contra-intuïtief in de oren zullen
klinken. Zij menen dat elementen die
290 het leestempo vertragen, zoals
opvallende stilistische kenmerken en
metaforen, bijdragen tot empathie.

De lezer zou door deze “vertra-
gingen” aangespoord worden om
295 dieper in de tekst door te dringen en
na te denken over complexe
gevoelens en gedachten van verteller
of personages.
(24) En zelfs wanneer een lezer zich
300 slechts minimaal herkent in een
personage zou die er toch empa-
thisch op kunnen reageren. Literatuur
functioneert immers door sugges-
tiviteit, metaforen zijn “omwegen om
305 te spreken waarover we niet kunnen
spreken”, zoals Peter Verhelst in
Voor het vergeten (2018) schreef.
(25) Men mag het er oneens over zijn
of literatuur nu al dan niet onze
310 spontane emotionele reacties traint,
in elk geval confronteert literatuur
ons met moreel complexe situaties
die aanzetten tot reflectie.

Lut Missinne, De lage landen, 16 november 2022

*Lut Missinne is hoogleraar moderne Nederlandse literatuur aan de
Westfälische Wilhelms-Universität in Münster (Duitsland). Deze tekst is een
inkorting van het oorspronkelijke artikel, geaccordeerd door de auteur.*

noot 1 *A mile in my shoes*: Een mijl in mijn schoenen

noot 2 *safe space*: veilige ruimte

tekstfragment 1

Lezen als empathische work-out

(1) Het lezen van een verhaal verbetert de sociaal-cognitieve vaardigheden. Dat zijn vaardigheden die helpen om de gevoelens en gedachten van anderen te begrijpen. Door te lezen over de ideeën van een hoofdpersoon groeit deze capaciteit. Tijdens het lezen worden
5 dezelfde hersengebieden geactiveerd als tijdens de sociale interactie tussen mensen van vlees en bloed: het deel waar onder andere empathie wordt aangewakkerd. (...) Dat blijkt uit het promotieonderzoek van Lynn Eekhof, die vorige week op het thema promoveerde aan de Radboud Universiteit.

10 (2) *Welke verhalen kunnen deze vaardigheden verbeteren? Is dit verbonden aan een genre?*

“Daar zijn de meningen over verdeeld. Binnen de literatuurwetenschap wordt natuurlijk veel waarde gehecht aan literaire verhalen, maar in mijn onderzoek zie ik een verhaal als een stuk tekst waarin de menselijke
15 ervaring centraal staat. Het is belangrijk dat het verhaal verteld wordt vanuit een mens, met gedachten en emoties. Om het verhaal te begrijpen, móét je je wel verplaatsen in het personage.”

Jasmijn Huisman, Trouw, 23 januari 2024